

УДК 159.922(045)

Особистісний міф «ставлення до справи» як чинник життєреалізації сучасних жінок

Варава Л.А., Колебіденко М.І.
varava2233@gmail.com, mk-912@meta.ua

Анотація: У статті проаналізовано ставлення до основної діяльності як детермінанти життєреалізації в структурі особистісного міфу. Життєреалізація трактується у поняттях екологічної психології та представлена як найвищий рівень в організації способу життя особистості. Надано узагальнену характеристику міфологем «ставлення до справи», що актуалізовані в свідомості сучасної жінки. Порівняно міфологічні наративи жінок в різних видах діяльності. Досліджено особливості впливу особистісного міфу на переживання власної самореалізації.

Ключові слова: особистісний міф; життєреалізація; ставлення до діяльності; якість життя; спосіб життя особистості; сучасна жінка; життєдіяльність; наратив; контент-аналіз.

Аннотация: В статье анализируется отношение к ведущей деятельности как детерминанты жизнерализации в структуре личностного мифа. Жизнерализация трактуется в понятиях экологической психологии и представлена как высший уровень организации образа жизни личности. Представлена обобщенная характеристика мифологем «отношения к делу», которые актуализированы в сознании современных женщин. Сравниваются мифологические представления женщин в разных видах деятельности. Исследуются особенности влияния личностного мифа на организацию жизненного пространства.

Ключевые слова: личностный миф, жизнерализация, отношение к деятельности, качество жизни, образ жизни личности, современная женщина, жизнедеятельность, нарратив, контент-анализ.

Annotation: The article deals with the peculiarities of the personal myth "attitude to business" as determinants of life realization of a modern woman. Life realization is interpreted in the concepts of ecological psychology and is defined as the highest level in organizing a person's lifestyle. It is assumed that the type of relation to one's own activity is reproduced by a person during the construction of his or her own living space.

The results of the empirical research on the attitude towards the main activity among 25-40 years old women are presented. The author's narratives were interpreted as cognitive, emotional, target and motivational components of activity, which made it possible to detect differences in the ways of life-actualization of working women and housewives and to compare the myths of modern women in different types of activities.

The article gives a generalized description of the mythologemes "attitude to business". The influence of the type of emotional relation to the activity and level of its awareness on the effectiveness of individual's life-realization is determined. It is revealed that the social conditionality of labor negatively affects satisfaction both a chosen type of activity and organization of own life in general. It is shown that the presence of the personal meaning of the ongoing business and the positive attitude towards it is a major factor in the self-actualization of a woman in the chosen activity.

The content analysis of the narratives revealed that significant differences between the parameters of the mythologemes of working women and housewives are determined only by the criterion of motivation and orientation of work. Consequently, the type of leading activity is not a significant factor for the subjective feeling of realization of their own lives. It is important to have a woman's subjective position, both during her activity and in the organization of living space. That is precisely what causes the emergence of positive emotions and the experience of the full value of their own lives.

Key words: personal myth; life-realization; attitude towards activity; quality of life; way of life of a person; modern woman; life activity; narrative; content analysis.

Постановка проблеми. Постійні зміни на політичному, економічному, технічному та соціальному рівнях зумовлюють трансформацію уявлень про місце праці у житті людини. Праця втрачає роль єдиного джерела забезпечення існування особистості, а відтак у сучасної жінки з'являється можливість визначення власної позиції щодо професійної діяльності. У зв'язку з цим, у суспільстві сформувалася категорія жінок, які усвідомлено обирають домогосподарство як провідний вид власної діяльності. Інша категорія жінок обирає професійну діяльність та посідає роль ділової жінки з роллю домогосподарки. Усе це обумовлює наявність різних типів ставлення до професійної та домашньої діяльності та різних способів життєреалізації.

Трудова діяльність є складовою життєдіяльності, тому можна визначити, що тип ставлення до справи відображає спосіб життя особистості взагалі, оскільки вона є провідною у дорослому віці. Професійна та трудова діяльність вимагає від особистості активно-позитивного та творчого ставлення, усвідомленості при постановці цілей, виборі способу дії та є спрямованою на результат. Згідно за Ю.М. Швалбом, показником ефективної життєреалізації є «максимальна реалізованість життєвих цілей та проєктів» [7, с.200]. Усе вищезазначене дозволяє припустити, що життєреалізація особистості може бути детермінована особистісним міфом ставлення до справи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз літературних джерел дозволяє

констатувати, що проблема міфу та міфологічної свідомості активно досліджується у психологічній науці. Існує значна кількість фундаментальних праць у суміжних галузях наукового знання, які впливають на розуміння психологічної сутності міфу. Крім того, в останні роки з'являється все більше публікацій, в яких вивчається суто психологічний зміст даного феномену. Це свідчить про зростаючий дослідницький інтерес до проблеми міфологічної свідомості пов'язаний із багатогранністю даного явища та протилежністю у поглядах при його трактуванні.

У сучасних дослідженнях існують дві базові точки зору на природу міфу. Ряд авторів ґрунтуються на культурологічному і антропологічному розумінні сутності міфу та визначають даний феномен як компонент архетипічної свідомості (Дж. Фрезер, М. Еліаде, К. Леві-Стросс, Л. Леві-Брюль, Дж. Кембелл, О.В. Улибіна, Н.В. Кулагіна). У своїх роботах вони протиставляють архаїчну свідомість науковому та практичному рівню розвитку мислення та свідомості індивіда. Цікавою є концепція О.В. Улибіної, за якою рівень міфу є близьким до рівню несвідомого та є найнижчою формою розвитку індивідуальної свідомості [5, с.105].

У контексті діалектично-феноменологічної парадигми даний феномен визначається як невід'ємний компонент людської свідомості (В.М. Пивоєв, Ю.М. Швалб, О.Ф. Лосев, Н.В. Чепелева, Т.І. Борко, С.Ю. Гуцол, Ю.С. Осаченко, Д.П. Козолупенко). Як зазначає О.Ф. Лосев: «міф є такою категорією свідомості та буття, необхідність існування якого є діалектично очевидною» [2, с. 73]. На його думку, у міфі містяться життєві прагнення особистості.

За концепцією Ю.М. Швалба, міфологічна свідомість є однією із чотирьох базових форм свідомості, що виокремлюються як у філогенезі, так і в онтогенезі. Він акцентує увагу на те, що з одного боку, будь-який міф має характер «належного» або «припису», наділяє події вищим смислом та робить їх взірцем. З іншого боку, міф задає полюс «можливого», незалежно від фактичної можливості його реалізації. Саме це визначає психологічну детермінацію життя індивіда, є продуктивним засобом осягнення світу та механізмом забезпечення цілісності людської свідомості [8].

Аналіз функцій міфу у контексті життєреалізації, показує існування декількох точок зору. Базовою функцією особистісного міфу за Д. Маклістером є організація системи цінностей та життєвих сенсів особистості [9]. На думку Н.В.Чепелевої, особистісний міф формує світосприйняття особистості, у ньому імпліцитно присутні основні сенси та концепції індивіда, його система цінностей [6]. Як зазначає Ю.М. Швалб, у психолого-міфологічному сенсі рівень життєреалізації особистості пронизує базова ідея творення [7].

Оскільки життєреалізація можлива лише у соціумі, то значущим фактором виступає ставлення індивіда до різних сторін дійсності. У системі відносин містяться основні потреби особистості, її цілі та прагнення, вони мають певний емоційний окрас та реалізуються у діях індивіда. Сукупність поведінкового, емоційного та когнітивного компонентів у структурі відносин визначають тип ставлення та сприяють чи перешкоджають ефективній життєреалізації особистості.

У психологічній науці феномен відносин артикулюється насамперед як стійке цілісне інтегративне утворення у структурі особистості, що характеризує індивіда як суб'єкта активної взаємодії з оточуючою дійсністю [3]. Спираючись на вищевказану дефініцію, В.О. Зобков трактує життєдіяльність як індивідуально-соціальну активність, що забезпечує індивіду зв'язок та взаємодію з реальністю. Відношення до життєдіяльності визначається автором як складна інтеграція, в структуру якої входить ставлення особистості до себе, ставлення до діяльності та ставлення до інших. Тип ставлення до діяльності, формується та визначається під впливом сукупності «внутрішніх умов», серед яких домінуючу роль грають мотивація та самооцінка. Вони обумовлюють такі особистісні риси як рівень інтелектуального розвитку, організаційний, емоційно-вольовий та комунікативний компоненти діяльності [1].

Отже, ми можемо констатувати, що міф, як компонент людської свідомості, є багатофункціональним механізмом забезпечення ефективної життєдіяльності, але індивідуальна сутність міфу може як позитивно, так і негативно впливати на процес життєреалізації особистості та рівень задоволеності власним життям.

Мета статті. Визначити та порівняти типи міфологем « ставлення до справи» працюючих жінок та домогосподарок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз теоретичних підходів зумовлює необхідність експериментальним шляхом визначити міфологеми ставлення до діяльності, які актуалізовані у свідомості сучасних жінок. Огляд наукових джерел дає змогу стверджувати, що генезис ставлення до діяльності детерміновано насамперед мотивацією та самооцінкою, що обумовлені системою норм та правил, засвоєних особистістю. Як відзначає С.Л. Рубінштейн, самооцінка визначає відношення до діяльності через соціальні мотиви – прагнення заслужити схвалення, отримати визнання, виконати свій громадський обов'язок та проявити себе [4]. Відтак, ми припускаємо, що відображені у міфах цільовий, когнітивний, емоційний та мотиваційний компоненти формують тип відношення особистості до діяльності та праці, котрий є чинником життєреалізації жінки.

Для перевірки гіпотези нами було проведено дослідження особистісного міфу «ставлення до справи», у якому взяли участь 90 жінок, віком 25-40 років. Серед них було 36 домогосподарок (40% від загальної кількості опитуваних) та 54 працюючих жінки (60%). Їм було запропоновано скласти розповідь у вільній формі на тему «Праця і діяльність у моєму житті». Таку методику дослідження ми обрали с огляду на те, що у наративній формі не лише відображаються фактичні події, але й певним

чином організується, структурується та осмислюється життєвий досвід особистості, її переживання та ставлення до різних сторін дійсності, артикулюється особистісний міф [6].

Найбільш ефективним для інтерпретації авторських текстів є застосування методу контент-аналізу. Він дає змогу фіксувати повторювані елементи тексту та здійснювати їх якісний аналіз. Для об'єктивного вивчення ставлення до діяльності нами було виділено такі критерії: представленість праці у самосвідомості як особистісного конструкту власного ставлення до діяльності; рівень усвідомленості сенсу власної діяльності; емоційний компонент мотиваційний та цільовий компоненти, у яких відображено бажаність та спрямованість праці. Слід зазначити, що нами додатково вивчалися наративи жінок, які працюють та займаються домогосподарством, що дало змогу порівняти отримані результати та визначити відмінності у способі їх життєреалізації. Це дозволило отримати наступні результати.

Аналіз текстів за критеріями представленості праці у самосвідомості як особистісного конструкту власного ставлення до діяльності та рівнем усвідомленості сенсу праці, не виявив значних відмінностей між працюючими жінками та домогосподарками, тому ми будемо надавати результати загальної вибірки. Серед опитуваних 38% від визначили, що діяльність займає перше чи одне із найважливіших місць у їхньому житті. У 28% нарративів акцентується важливість праці у сучасному світі, але відсутнє розуміння її ролі у власному житті. У 34% текстів здебільшого формально перераховувалися повсякденні справи чи функціональні обов'язки та взагалі не було зазначено, яке місце посідає діяльність у життєвому просторі особистості.

Під час інтерпретації авторських текстів за когнітивним компонентом були отримані результати, що свідчать про те, що чітко усвідомлюють роль праці у власному житті, необхідність певних видів власної діяльності та бачать у них особистісний сенс 29% опитуваних. 23% респондентів тим чи іншим чином пояснюють собі необхідність окремих видів праці. У 49% осіб у наративі постулюється вимушена необхідність праці («працювати треба»), але відсутнє пояснення цієї необхідності. Отже, можна припустити, що представленість праці як особистісного конструкту у структурі життєдіяльності та її усвідомленість, свідчать про наявність суб'єктної позиції під час організації власного життєвого простору. Міфи, в яких показано формальне ставлення до діяльності та низький рівень усвідомленості мають негативний вплив та знижують якість життя особистості.

Під час аналізу особистісного міфу за критерієм усвідомленості власної діяльності чітко простежується зв'язок із міфологемою, у якій праця розуміється як належне, необхідне. За даним показником відмінностей між групами не виявлено. Міф про повинність (рос. должностованіе) простежується у наративах 50% нарративів. Варто підкреслити, що існує декілька позицій опису даного міфу. У жінок, що виявили такий тип міфу, 49% зазначають, що за умов загально-позитивному ставленні до діяльності, окремі види праці не викликають в них позитивних емоцій, а виконуються як необхідне або як етап досягнення власної мети. Важливо те, що опитувані осмислюють та певним чином пояснюють собі потребу виконання цих дій та спрямовують власну активність на майбутній результат. Домогосподарки зазначають, що позитивне ставлення до необхідних дій обумовлено думкою про радість та подяку близьких. Деякі респонденти вказували про штучне стимулювання позитивного ставлення до праці: спроби «полюбити» важку чи неприємну діяльність, перетворити її у гру, схвалювати себе за її виконання. Відтак, можна зробити висновок про наявність суб'єктної позиції, як має місце не лише під час виконання певної діяльності, а може відтворюватися особистістю в інших сферах життєдіяльності.

У 27% респондентів, ставлення яких регулюється міфом про повинність, визначається ситуативно-позитивне ставлення. Вони вказують про важливість праці у власному житті, але є справи викликають в них негативні емоції та виконуються шляхом вольових зусиль. Ними акцентується думка про існування необхідної праці, де сам процес сприймається негативно, але наявна власна користь, почуття гордості за виконання неприємної діяльності заради інших, обумовлюють зміну ставлення на позитивне. У творах опитуваних до таких видів діяльності належить громадська діяльність, офіційна робота, певні домашні справи, допомога іншим тощо. Варто підкреслити те, що відсутність швидкого результату, позитивної зовнішньої оцінки і втوما часто призводять до виникнення негативного ставлення та спроб уникнути неприємних дій.

У наративах 24% осіб серед числа тих, в кого простежується дана міфологема, виказується негативне ставлення до діяльності, яку доводиться виконувати за необхідністю, а не за власним бажанням. У текстах простежується жорстке відокремлення діяльності на улюблену та ненависну. Привертає увагу відсутність усвідомленості діяльності, що виконується. Можна припустити, що ситуативне та негативне ставлення до необхідної діяльності обумовлено низьким рівнем задоволеності власним життям та матиме негативний вплив на процес життєреалізації особистості.

Контент-аналіз нарративів за емоційним, цільовим та мотиваційним компонентами виявив суттєві відмінності у працюючих жінок та домогосподарок, тому далі результати аналізу будуть представлені окремо по двом групам. Вибірка домогосподарок складає 36 осіб (100%). У виборці жінок, що працюють 54 особи (100%). У 100% респондентів – домогосподарок, присутнє загально-позитивне ставлення до діяльності. Серед працюючих жінок, лише 76% виявляється загально-позитивне ставлення. У текстах обох груп зазначається, що праця у житті респондентів надає їм моральне задоволення, матеріальне забезпечення, відчуття власної необхідності та корисності, можливість допомогти іншим, а також здійснити власні бажання та мрії, що зумовлює загально-позитивне ставлення. Звертає увагу, що більшість працюючих жінок протиставляють професійну та домашню діяльність. У текстах виявляється

жорстке розмежування видів праці на ті, від яких вони отримують задоволення та ті, що виконуються за необхідністю. У наративах домогосподарок зазначалося, що певні види домашньої роботи не викликають позитивних емоцій, але задоволення отримується від відчуття власної корисності.

У текстах 20% працюючих жінок емоційний компонент не виявлявся. Частина авторів взагалі не зазначили, будь-які емоції, що викликає в них трудова діяльність. Інші розуміли працю, як дещо належне, що виконується за необхідністю, не потребує осмислення та певного емоційного ставлення («які можуть бути емоції, якщо є слова «необхідно зробити!»»). Можна зробити висновок про наявність формального ставлення до власної діяльності. Оскільки на рівні життєреалізації вибудовується система ідеалів, то можна припустити, що для такого типу міфологеми, характерним є формування за соціальним нормуванням та очікуванням, а не через призму власного емоційного ставлення та оцінювання, мрій та бажань.

У 4% респондентів виявляється загально-негативне ставлення. Жінки визначають працю як безцілну та марну діяльність, не замислюються про її необхідність та сенс у власному житті. Важливо зазначити, що у такому випадку праця сприймалася як нелюбима низькооплачувана робота. Отже, можна зробити висновок про відсутність суб'єктної позиції особистості стосовно виконання професійної діяльності. Людина не бачить можливостей для змін та не замислюється над тим, щоб знайти власний сенс у праці, змінити своє ставлення до неї. Оскільки суб'єктність є базовим принципом організації життя, можна зробити припущення, що життєвий простір особистості за таких умов буде не ефективно будуватися на рівні життєорганізації та життєзабезпечення, а відтак рівень життєреалізації буде відсутній загалом.

Під час інтерпретації міфологічних текстів за мотиваційним компонентом було виявлено, що 50% жінок, що займаються домогосподарством та 57% жінок, що працюють, спрямовують власну діяльність на забезпечення життя, придбання матеріальних благ, задоволення потреб.

У текстах 25% працюючих жінок вказано, що мотивацією їх професійної діяльності є позитивні суспільні зміни. Жінки приймають відповідальність за результати власної праці не лише перед собою та керівництвом, а й перед суспільством. За цих умов можна визначити наявність активної громадянської позиції та високий рівень усвідомленості праці, що позитивно впливає на процес життєреалізації.

Контент-аналіз творів виявив, що 50% домогосподарок та 17% працюючих жінок спрямовують свою працю на допомогу іншим. Автори зазначають, що отримують задоволення, коли бачать, що їх праця приносить користь та радість близьким. Деякими учасниками було визначено, що думка про те, що вони можуть допомогти, змушує їх діяти на шкоду собі, нехтуючи власними цілями та бажаннями. Ними підкреслюється важливість позитивного оцінювання та схвалювання з боку суспільства. Відсутність оцінки результатів праці призводить до виникнення негативних емоцій, про що засвідчили половина домогосподарок серед тих, для яких притаманна ця міфологема. Відтак, можна зауважити, що домогосподарки свідомо організують власний простір таким чином, щоб підкреслювати власну корисність та отримувати зовнішнє схвалювання. Можна припустити наявність негативного впливу міфу про допомогу іншим на якість життя особистості та її життєреалізацію, оскільки емоційне ставлення до діяльності стає безпосередньо пов'язаним із соціальним оцінюванням.

У текстах 44% працюючих жінок та 39% домогосподарок, підкреслюється роль діяльності у житті людини як чинника формування особистості. Виказується думка про те, що труд розвиває та прикрашає, акцентуються необхідність праці над собою, відповідального ставлення до власної діяльності («стати справжньою людиною»).

Окремо стоять міфологічні уявлення про те, що праця взагалі або окремі види діяльності є засобом отримання задоволення – 57% осіб, що працюють та 67% осіб, що займаються домогосподарством. Жінки зазначають, що виконання певних видів діяльності дає змогу їм відчути моральне задоволення, радість та щастя. Слід зазначити, що позитивні переживання викликає як процес трудової діяльності, так і отриманий результат. На перший план тут виходить «зверненість на себе» [8], що є чинником виникнення особистісного переживання, яке є необхідною умовою появи суб'єктивного відчуття повноцінності власного життя.

Аналіз наративів за цільовим компонентом дав змогу виявити наступні міфи. У текстах 36% домогосподарок та 39% працюючих жінок висловлено думку про те, що праця є засобом досягнення цілей та здійснення мрій. Опитувані зазначають, що спрямовують власну діяльність на майбутні цілі. Можна визначити, що представленість в особистісних міфах цільового компоненту є чинником, що сприятиме життєреалізації особистості.

Висновки. Аналіз особистісних міфів «ставлення до діяльності» виявив такі закономірності:

- Відсутні суттєві відмінності між міфологемами працюючих жінок та домогосподарок за критеріями представленості праці у самосвідомості як особистісного конструкту ставлення до діяльності (38% - основне місце у житті, 28% - важливо взагалі, 34% - формальне ставлення); рівнем усвідомленості (29% - повністю усвідомлюють, 23% - частково усвідомлюють, 49% - не усвідомлюють) та вимушеності праці (50%).

- Незначні розбіжності виявляються за цільовим (36% домогосподарок та 39% працюючих жінок) та емоційним компонентами (позитивне – 100% домогосподарок, 76% працюючих жінок).

- Основні відмінності у життєреалізації сучасних жінок зумовлені мотивацією праці. Працюючі жінки спрямовують діяльність на придбання матеріальних благ (57%), власний розвиток (44%) та розвиток суспільства (25%). Домогосподарки визначають основною мотивацією діяльнос-

ті забезпечення комфорту близьким (50%), допомогу іншим (50%), формування характеру (39%) та отримання задоволення (67%)

Виявлено, що у більшості жінок присутнє загально-позитивне ставлення до праці, але її усвідомленість виявляється лише у половини опитуваних, що може спричинити негативний вплив на життєреалізацію.

Отже, діяльність сучасної жінки передбачає різні способи організації життєвого простору, але показником ефективної життєреалізації служить суб'єктивне відчуття власної реалізованості. Можна визначити, що сам по собі вид провідної трудової діяльності не є значущим чинником для усвідомлення повноти власного життя.

Відтак, наявність суб'єктної позиції особистості та задоволеність діяльністю стає провідним фактором самореалізації сучасної жінки, але подальшого дослідження потребує те, що можливість самореалізації надає задоволеність власним життям.

Література

1. Зобков, В. А. Психология отношения человека к деятельности: теория и практика: монография / В.А. Зобков. – Владимир: Калейдоскоп, 2011. – 264 с.
2. Лосев, А. Ф. Диалектика мифа / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 2001. – 559 с.
3. Мясичев, В. Н. Психология отношений: избранные психологические труды / В. Н. Мясичев. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 2004. – 398 с.
4. Рубинштейн, С.Л. Проблемы общей психологии: учебное пособие. – М.: Просвещение, 1976. – 412с.
5. Улыбина, Е.В. Психология обыденного сознания: монография / Е.В.Улыбина. – М.: Смысл, 2001. – 266 с.
6. Чепелева, Н. В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – Вип. 6. – Т. II. Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2003 – С. 25–33.
7. Швалб Ю.М. Просторово-психологічна організація середовища буття і життєдіяльності / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Київ; Ніжин: ПП Лисенко. – Т.7: Вип.40. – 2014. – с.198-207
8. Швалб, Ю.М. Целеполагающее сознание: психологические модели и исследования. – К.: Миллениум, 2008. – 152 с.
9. McLeester D. Welcome to Magic Theater: A Handbook for Exploring Dreams. – Worcester, MA: Saltus Press, 1976. – 368 p.

References

1. Zobkov, V. A. Psihologiya otnosheniya cheloveka k deyatelnosti: teoriya i praktika: monografiya / V.A. Zobkov. – Vladimir: Kaleydoskop, 2011. – 264 s.
2. Losev, A. F. Dialektika mifa / A.F. Losev. – M.: Myisl, 2001. - 559 s.
3. Myasishev, V. N. Psihologiya otnosheniy: izbrannyye psihologicheskie trudy / V. N. Myasishev. – M.: Moskovskiy psihologo-sotsialnyiy in-t, 2004. – 398 s.
4. Rubinshteyn, S.L. Problemyi obschey psihologii: uchebnoe posobie. – M.:Prosveschenie, 1976. – 412s.
5. Ulyibina, E.V. Psihologiya obyidennogo soznaniya: monografiya / E.V.Ulyibina. – M.: Smyisl, 2001. – 266 s.
6. Chepeleva, N. V. Psihologicheskie mehanizmyi ponimaniya i interpretatsii lichnogo opyita / N. V. Chepeleva // Mova I kultura (Naukoviy shorlchniy zhurnal).
7. Shvalb Yu.M. Prostorovo-psihologlchna organlzatsIya seredovischa buttya I zhittEdIyalnostI / Yu.M. Shvalb //AktualI problemi psihologIYi: zb. naukovih prats Institutu psihologIYi ImenI G.S. Kostyuka NAPN UkraYini /za red. S.D. Maksimenka. – KiYiv; NIzhin: PP Lisenko. – T.7: Vip.40. – 2014. – с.198-207
8. Shvalb, Yu.M. Tselepolagayuschee soznanie: psihologicheskie modeli i issledovaniya. – K.: Mil-lenium, 2008. – 152 s.
9. McLeester D. Welcome to Magic Theater: A Handbook for Exploring Dreams. – Worcester, MA: Saltus Press, 1976. – 368 p.